

ІГОР ЧОРНОВОЛ

ПАМ'ЯТЬ, ЖИВІ ТА МЕРТВІ. ГОЛОКОСТ У БОЛЕХОВІ: ПОШУК ШЕСТИ З ШЕСТИ МІЛЬЙОНІВ

Mendelsohn Daniel. *The Lost. A Search for Six of Six Million.*
– New York – London – Toronto – Sydney: Harper Perennial,
2007.

Даніель Мендельсон – один із провідних інтелектуалів США, літератор, регулярний дописувач таких респектабельних часописів літературної критики, як «New York Review of Books», «New York Times Magazine», «New York Times Book Review». За фахом він – класичний філолог, докторантуру закінчив у Принстонському університеті, професор коледжу Барда того ж університету; 2008 р. викладав у Американській академії в Берліні.

Книжка Д. Мендельсона «Загублені. Пошук шести з шести мільйонів» отримала нагороду як найкраща книга на єврейську тематику 2007 р. у Сполучених Штатах, а також нагороду Національної організації книжкових критиків США (*National Book Critics Circle Award*). Це роздуми автора про долю материного вуйка Шміля Єгера, заможного м'ясника, чия сім'я загинула в числі тисяч інших мешканців Болехова під час Голокосту. Д. Мендельсонові довго не давали спокою думки про обставини загибелі родичів, а водночас мучили докори сумніння за те, що його дідо перед початком Другої світової війни не дослухався до гарячкових прохань свого брата посприяти виїздові його сім'ї до США. Очевидно, передбачаючи катастрофу, Шміль був готовий покинути родинне гніздо і давню сімейну справу (Єгери тримали м'ясарню на болехівському ринку протягом майже двох століть) та проміняти сите життя респектабельного буржуа (він був власником одного з перших вантажних автомобілів у Болехові) на певне становище емігранта. А вже якщо не можна допомогти всій

сім'ї – йому самому, дружині та чотирьом донькам, – просив він брата, то нехай він допоможе хоч би Лорці – найулюбленішій...

Тож одного літнього дня 2001 р. Д. Мендельсон сів у Нью-Йорку в літак і прилетів до Львова, звідки Олексій Дунай, український історик, повіз його автомобілем до Болехова. Перші пошуки, однак, не надто збагатили знання Д. Мендельсона про обставини загибелі рідних. Відтак письменник відвідав Австралію, Ізраїль, Данію, Швецію, де проживали ті нечисленні євреї Болехова, яким пощастило вціліти і які, попри всі страждання й травми, досі вважали Болехів найкращим місцем на земній кулі. З їхніх розповідей випливало, що дочку Ш. Єстера Рушель замордували під час першої «акції» в жовтні 1941 р., Естер і Броню (дружину й іншу доньку) – під час другої «акції» в вересні 1942 р., а Лорка загинула в бою у складі партизанського загону Бабія з 400 євреїв в околицях Долини 1944 р.¹ Натомість на запитання, коли загинув сам Шміль, ніхто з певністю відповісти не міг; як і на запитання, що сталося з Фридкою Єстер.

Взагалі, відомості про Фридку були особливо заплутаними. Згідно з одними свідченнями, Фридка втекла з гетто до партизанського загону Бабія; згідно з іншими – переховувалася в Болехові разом з батьком у помешканні вчительки малювання польки Шедлякової, поки гестапо не виявило їхньої схованки. Друга версія поступово ставала вірогіднішою. Виявилось, що у Фридку закохався Цішко Шиманський, син іншого заможного м'ясника-поляка. Власне він і вмовив пані вчительку сховати Фридку й її батька в підвалі свого дому (згідно з іншими свідченнями, вони переховувалися в замку – родинному гнізді одного графа). Далі Д. Мендельсон з'ясував, що Фридка була вагітна від Цішка (за іншою версією, її згвалтував український поліцай). Щодня Цішко приносив до дому Шедлякової корзину з харчами, поки хтось із мешканців голодного Болехова 1944 р. не доніс у гестапо про підозрілі щоденні візити сина м'ясника (згідно з іншими свідченнями, в гестапо заявила сама Шедлякова). Від-

¹ Том «Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область» частково підтверджує інформацію про Лорку і Бабію: «Г. Г. Бабій після втечі з фашистської каторги організував визволення з місцевої тюрми своєї сестри і інших двадцятьох громадян», – читаємо там. (Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – Київ, 1971. – С. 201).

так гестапівці застрелили Шміля й Фридку відразу на подвір'ї будинку Шедлякової, а вчительку й Цішка (який нібито заявив катам у вічі: «Заб'єте її – забийте й мене!») заарештували й повісили після суду в Стрию на очах у мешканців міста.

Після війни одна вціліла родина болахівських євреїв опинилась у Вроцлаві. Їх розшукала мати Цішка. Заламуючи руки, вона ридала за улюбленим сином, і раз у раз повторювала: а все, мовляв, через дурну дівку...

Кульмінацією книжки є епізод, коли старий українець Прокопів приводить письменника до місця трагедії, і той, спустившись у підвал, де шістдесят літ тому переховувалися Шміль і Фридка, вирішує, що його пошуки завершено. Прокопів також зізнався Д. Мендельсонові, що йому було відоме ім'я зрадника. Проте письменник так і не довідався про особу негідника – старий або дійсно забув це ім'я або побоявся сказати правду.

Проте наступного дня росіянка, яка проживає в іншій частині колишнього будинку Шедлякової, розповіла, ніби насправді трагедія трапилася не тут, а в іншому місці. Це вже було занадто. Усі, хто допомагали у пошуках тепер схилилися до думки облишити справу й повертатися до Львова. Однак Д. Мендельсон усе ж наполіг на тому, щоб залишитися. І йому пощастило. Наступного дня він познайомився з полькою, яка все своє життя прожила навпроти будинку Шедлякової й на власні очі бачила загибель Шміля та Фридки. Таким чином підтвердилась інформація, отримана від Прокопова. Завершують книгу глибокі роздуми про психологічний і моральний виміри Голокосту та взаємини українців і євреїв. При цьому автор торкається й основ історичного пізнання.

На прикладі недавно виданої книжки Омера Бартова (Bartov Omer. *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine.* – Princeton University Press, 2007) я уже відзначав зростання інтересу американських учених єврейського походження до проблеми обставин Голокосту в Галичині*. Хвилює вона й Д. Мендельсона. «Голокост такий великий, – пише він, – його розмах настільки гігантський, такий неймовірний, що

* <http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=440>; на цьому ж сайті опублікована інша версія цього тексту й уривок з книги Д. Мендельсона про єврейсько-українські стосунки.

зручно думати про це, як про щось механічне. Анонімне. Але все, що трапилося – трапилося, тому, що хтось прийняв рішення. Спустити курок, зачинити двері вагона-телятника, переховати, зрадити. До записаних історичних фактів, до реєстру речей, що трапилися й можуть бути засвідчені, подумки додається невидимий вимір моральності, оцінки (*judging*). Власне такий авторський підхід дав незвичайно імпресивний текст. Старанно зібрані деталі обставин загибелі «шести» справили на мене набагато сильніше враження й посприяли глибшому зрозумінню розмірів трагедії, ніж прочитані раніше тексти про винищення «шести мільйонів». Зрештою, ще Йосиф Сталін твердив, що вбивство людини – кримінал, а вбивство багатьох – статистика...

Д. Мендельсон не претендує на лаври історика, його книжка не належить до жанру історичної монографії. Тим не менше, проблеми пошуку та пам'яті, які вирішує автор, сумісні з проблемами історичного дослідження. Тому, гадаю, ця праця може зацікавити й фахових істориків.

Давно відомо, що ми, фахові історики, вивчаємо не реальне минуле, а лише доступну інформацію про нього на основі наративних джерел. У такий спосіб і творяться сучасні історичні наративи в дусі *wie es eigentlich gewesen* й формується дискурс історичної пам'яті. Зрештою, про соціальну вагу історичних досліджень чудово сказав літератор Д. Мендельсон: «Мерці не потребують історії: це фантазії живих, які, на противагу мертвим, почувуються винними. Якщо навіть припустити, що *мої* мертві, Шміль, Естер та їхні доньки, дійсно потребували історії, вони її зараз мають, до того ж далеко, далеко детальнішу, ніж можна було мріяти два роки тому; звісно, якщо праві ті, хто вважає, що мерці мають бути упокоєні. Але я в це не вірю: мерці лежать у своїх могилах, на цвинтарях, у лісах чи придорожніх канавах, і все це їм не цікаво, оскільки тепер вони не мають жодних інтересів. Це ми, живі, потребуємо деталей, історії, оскільки можна збожеволіти від того, що не турбує мертвих – від простих фрагментів, образу, що не буде повним ніколи. Збожеволіти буквально». Також книжка Д. Мендельсона чудово демонструє формування дискурсу пам'яті, та водночас, опосередковано, – спокусу спрощення, найбільшу спокусу історика.

Метода Д. Мендельсона як дослідника – збір і аналіз свідчень очевидців (усна історія), основний метод «батька історії» Геродота, поширений у США й мало відомий в Україні (зауважимо: як і метод писання «знизу», а не «зверху»). Наскільки він недосконалий, засвідчує розділ книги Геродота про Єгипет. Бо ледве чи знайдеться хтось, хто насмілиться трактувати його інакше, як нісенітницю. Натомість розділи про персів або скіфів досі є основою дискурсів історій Стародавньої Персії та Скіфії. Хоч, певно, і там нісенітниць удосталь, – через брак альтернативних джерел можна лише здогадуватися про їхню частку в «Історії». «Що таке пам'ять? – запитує Д. Мендельсон. – Пам'ять – це те, що пам'ятають. Ні, ти змінюєш історію (*story*), ти “пам'ятаєш”. Історію – але не факт. А де факти? Ти не дізнаєшся, *ніколи*, – це пам'ять, це правда [...] З часом забувається все: про життя давніх людей, страждання греків і римлян, турків і малайців, готів, бенгальців і суданців, народів Ура і Кушанського царства, хетів і філістимлян ми не дізнаємося ніколи; про життя молодших народів, африканських рабів і работоргівців, бурів і бельгійців, про тих, кого вбили, і про тих, хто помер у ліжку, про польських графів і єврейських купців, про русе волосся, брови та маленькі білі зуби, котрі хтось кохав або бажав кохати, чи про хлопця, дівчину, чоловіка або жінку, одного з п'яти (шести чи семи мільйонів) українців, приречених на смерть Сталіним; і звичайно ж, про всі ті непомітні речі, які приховували волосся, зуби й брови, усмішки й крах надій, сміх, терор і голод кожного з тих мільйонів українців; так само як про волосся єврейської дівчини, хлопця, чоловіка або жінки, яких колись кохали, зуби та брови, усмішки й крах надій, сміх і муки кожного з замордованих під час Голокосту шести мільйонів євреїв нині забуто або швидко буде забуто; тому що про це не написано книг, навіть якщо вони мали бути написані; все це також буде забуто: їхні красиві ноги, їхнє мовчання, спритність, з якою вони вискакували на ходу з трамваю, тримаючи шкільні підручники під пахвою, таємні сімейні ритуали, рецепти тістечок, тушкованого м'яса, голубців, добропорядність і гріховність, про рятувальників і зрадників, порятунок і зраду; врешті-решт, майже все буде втрачено так само, як те, що становило сенс життя єгиптян, інків і хетів. Проте на якусь мить принаймні частина цього всього

може бути врятована, якщо хтось, зіткнувшись з неосязністю всього, що є й було, вирішить оглянутися назад, щоб знайти серед руїн чийсь останній погляд – і побачити не лише те, що було втрачено, а й те, що все ще можна віднайти».

Д. Мендельсон встиг поговорити з багатьма людьми, які на момент виходу його книжки з друку померли. Тож, володіючи альтернативними свідченнями, він не полінувався провести «польові дослідження» (як сказав би археолог) і змусив заговорити «німих», а зіставивши всю доступну інформацію, – сформував найвірогідніший наратив історії своєї болехівської родини. Наскільки це важливо? Я не випадково переповів усі зібрані версії загибелі Фридки та Шміля; безумовно, якби Д. Мендельсон не був таким допитливим, то міг задовольнитися версією про згвалтування Фридки українським поліцаєм. Принаймні така версія «найзручніша» для єврейської історичної пам'яті.

Наостанок – про сучасний дискурс історичної пам'яті галицьких євреїв. На відміну від інших дослідників, Д. Мендельсон не приховує ні шовіністичного ставлення більшості своїх співрозмовників до українців, ані вельми важкої моральної проблеми допоміжної єврейської поліції. Ставлення до українців з боку євреїв, у тому числі власного діда («Німці були погані, поляки були гірші, а українці – найгірші», – полюбляв повторювати той) видається йому нелогічним і невиправданим; тим більше що майже всіх тих колишніх болехівчан, з якими йому пощастило поспілкуватися, врятували українці. Тим часом дослідник з подивом довідався, що родичі принаймні двох урятованих євреїв служили у створеній гестапо допоміжній єврейській поліції. Одна з таких болехівчанок, громадянка Австралії, навіть застерігала Д. Мендельсона: перебуваючи в Галичині, нікому не говорити, що вона жива, бо, мовляв, українці («канібали!») знайдуть її та вб'ють; натомість вона ані словом не згадала про свого брата, який допомагав нацистам виявляти й мордувати євреїв. Одну з болехівських «акцій» гестапо провело силами саме допоміжної єврейської поліції.

Інші дослідники наголошують на надто слабкій присутності Голокосту в історичній пам'яті сучасних українців, на здебільшого жалюгідному стані поховань та недостатньому увіковіченні жертв трагедії – передовсім у Галичині. Все, що знає сьогодні пересічний галичанин, – це абстрактний факт винищення євреїв

нацистами. З цією проблемою безпосередньо зіткнувся й Д. Мендельсон. Від себе додаю, що вона є наслідком схильності довоєнних мешканців Галичини (не лише євреїв, а й українців і поляків) до життя в стилі «гетто», себто до штучної самоізоляції у своїх національних межах, які порушувалися лише іноді. Наприкінці книги Д. Мендельсон розповів, як він запитував про Єгерів перехожих на болахівських вулицях. Йому відповідали незмінне «ні», аж поки він не зустрів літнього чоловіка, що зрадив від цього запитання не менше, ніж від почутої відповіді. Виявилось, що Степан (так називався той чоловік) був сином міщанина, чия пара міцних коней витягувала перевантажену Єгерову вантажівку під гору; Шміль також час від часу наймав українця як водія. Про все це Степан розповідав з великою втіхою. На запитання Д. Мендельсона про ставлення українців до «акцій» один випадковий свідок розмови зауважив, що насправді чимало українців співчували євреям, проте коли нацисти не лише розстріляли всю родину Медведів за переховування євреїв, а й винищили всіх осіб з прізвищем Медвідь в окрузі, більшість уже не думала про порятунок сусідів. На запитання про безпосередню участь українського населення в «акціях» Степан відповів, що завжди були добрі та злі люди. Водночас він переповів історію про репресії та експропріації заможнішого міщанства з вулиці Руської, які здійснювала радянська влада (критерієм була наявність даху із бляхи, а не соломи), про це, до речі, не згадав ніхто з опіаних євреїв. Навпаки, прихід 1939 р. Червоної армії, який у пам'яті і поляків, і українців трактується ледь не як національна катастрофа, у пам'яті євреїв позбавлений травматичного забарвлення.

Співрозмовники Д. Мендельсона також приховали інформацію про Стеллу Кренцбах – болахівчанку, яка пережила Голокост, рятуючись в лавах УПА, пізніше – урядника міністерства закордонних справ Ізраїлю. Її спогади, що вперше були опубліковані в торонтській газеті «Наша мета» 1954 р., неодноразово обговорювала українська преса (остання публікація – «Поклик сумління», 20 червня 1993 р.; біографія, відповідні посилання є в українській, польській і російській версіях «Вікіпедії»²). Відомі

² *Зауважмо, що поява нарисів про С. Кренцбах спричинила тривалу дискусію на форумі сайту. Частина її учасників ставить під сумнів автентичність спогадів С. Кренцбах про УПА.*

вони також і в Ізраїлі. Однак Д. Мендельсон не довідався про її долю; очевидно, і в цьому випадку його співрозмовники керувалися міркуваннями «зручності» своєї історичної пам'яті. Тим часом спогади С. Кренцбах, яка ще 1940 р. змушена була переховуватися від репресій НКВД, являють собою альтернативу панівному дискурсові (отому «Німці були погані, поляки були гірші, а українці – найгірші»).

«Незбіжність» історичної пам'яті євреїв і українців, яку показав Д. Мендельсон, водночас пояснює намагання окремих істориків Голокосту покласти відповідальність за Шоа у Галичині передовсім на українців. На мою ж думку, цей стереотип національної пам'яті вартий іншого, польсько-українського стереотипу, який покладає відповідальність за звірства НКВД у тюрмах у червні 1941 р. на євреїв.